

Bilimsel Düşüncede İlk Adımlar:

Rıza FİLİZOK

Konunun önemi: Hepimiz her gün birçok konuda hükümler veriyoruz. Verdiğimiz hükümlerin doğruluğu yahut yanlışlığı, hem bizi hem toplumumuzu etkiliyor. Başarılarımız ve yanlışlarımız, mutluluk ve hüznlerimiz çok zaman hükümlerimize bağlıdır. Buna rağmen toplumumuzda hüküm verme sanatını bilen değilse de kullananın hemen hemen kalmadığını söyleyebiliriz. Eğitim sistemimiz, hüküm önermelerini, mantık derslerinde, matematik derslerinde üstünkörü öğretmekte fakat bunlar düşünce hayatımıza önemli bir katkı yapamamaktadır. Bu konuları öğretenler dahi bu bilgileri düşünce hayatına uygulama alışkanlığını kazanamamaktadır. Bu bilgiler, ezber olarak sadece tekrarlanmakta ve hafızalarda yer edemeden ve kullanılmadan unutulmaktadır. Bunu fark etmek için konuşmalarımıza ve yazılarımıza bu gözle bakmak yeterlidir. Konuşma ve yazılarında bu bilgilerden yararlananlar sanıldığından azdır.

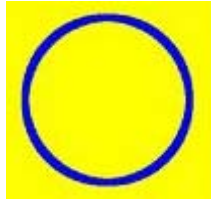
Halbuki kişisel ve toplumsal başarılarımız, düşünme sanatını bilmemize bağlıdır. Ülkemizde hepimiz verdiğimiz hükümlerden daima memnunuz, fakat birlikte yaşadığımız toplumsal hayattan memnun değiliz. Burada bir yanlışlık olduğunu düşünüyorum: Verdiğimiz hükümlerden memnun olmayıp da onları düzeltseydik, yaşadığımız hayattan daha memnun kalırdık diye düşünüyorum.

Doğru hükümler vermemize yardımcı olur ümidiyle bu yazımızda hüküm önermelerini kısaca hatırlatacağız. Ancak bu bilgiler, günlük hayatımızda kullanıldığı sürece yararlıdır, onları ezberlemenin hiçbir faydası yoktur. Düşünürken, yazı yazarken, okurken bu kurallardan yararlanmayı öğrenmek zorundayız.

HÜKÜM NEDİR?

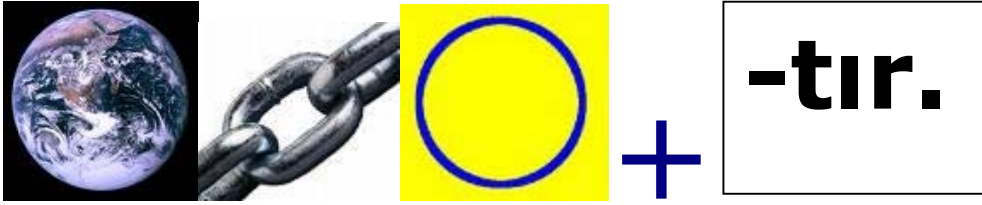
İki fikir arasında bir ilişki kurmaya hüküm; bu ilişkiyi zihnen kavramaya tasdik, bu hükmün sözle ifade edilmesine ise önerme "kaziye" denir.

"Dünya" ve "yuvarlak" birer **fikir**dir.

"Dünya yuvarlaktır." sözü ise bir **hüküm**dür.

Çünkü bu iki fikir arasında bir ilişki kurulmuş ve bu ilişki onaylanmıştır, tasdik edilmiştir:

İşte hüküm denilen şey, budur, iki fikri bir "-tır." bağlacıyla birbirine bağlamaktır. Bu örnekte geçen dünya **konu**, yuvarlak **sıfat** yahut **yüklem**, (-tır) **bağ** adını alır. Bunlar hüküm önermesinin üç unsurudur:

Konu: Kendisine bir nitelik yüklenendir.

Sıfat (yüklem): Konuya yüklenen niteliktir.

Bağ: Konu ile sıfat arasında ilişki kuran fiil unsurudur.

Bir hüküm önermesini bu durumda şöyle bir formülle şöyle gösterebiliriz:

Ancak bu olgu üzerinde biraz düşünelim: Bu işlem, aslında yeni bir fikrin doğduğu andır: Bu işlemi yaptığımızda iki fikirden üçüncü bir fikir elde etmiş oluruz, bu doğan fikir, bir hükümdür.

İşte yeni bir hüküm vermek istediğinizde yapacağımız zihnî işlem bu kadar basittir.

Bu işlem çok basit olmasına rağmen, düşünme olgusunun özünü oluşturur. Düşünen insanlar, bilginler, filozoflar binlerce yıldan beri işte bu basit görünen olgunun mucizeli yapısını incelemekte, onu kavramaya çalışmaktadır. Bu basit yapının yarattığı önermeler arasında anlam

yönünden büyük farklar vardır. Bu farkların kavranması, sınıflandırılması bilimsel düşüncenin başlangıcını oluşturur. Mantık ve matematik derslerinde bize öğretilmeye çalışılan ama bir türlü gereğince kavratılamayan önerme çeşitleri aslında işte bu olguyu ele alır. Düşünmeyi öğrenmek isteyenler, işe bu mucizeli oyunu oynamakla başlayabilirler:

Oynanacak oyun şudur: İki kelime seçiniz: Meselâ "**Ahmet**" ve "**çalışkan**". Sonra yukarıdaki formülle bir isim cümlesi kurunuz:

1) Ahmet çalışkandır.

Sonra başka iki kelime seçiniz: Meselâ "mektep" ve "okul". Daha sonra yukarıdaki formülle yine bir isim cümlesi kurunuz:

2) Mektep okuldur.

Bir önerme yaratmak için oynanacak oyun görüldüğü gibi çok kolaydır. Hüküm vermek kolaydır, fakat hüküm verdiğimizde olup bitmiş olanı gereğince anlamak oldukça zordur: Bu iki örnekte de bir ilişki kurulmuştur, fakat kurulan ilişkilerin cinsi değişiktir:

Birinci örnekte konu ile yüklem arasındaki ilişki bir **aidiyet (ait olma)** ilişkisidir. Bu örnekte konu olan Ahmet'le çalışkanlık arasında bir ilişki kurulmuştur, aşağıda açıklanacağı gibi, yüklem, konunun işlemine dahil olmadığından bu önerme bir **sentetik önerme**dir. Buna karşılık ikinci örnekte yüklem, konunun işlemine dahildir, bu yüzden bu önerme, bir **analitik önerme**dir, bir **özdeşlik ilişkisi** içermektedir. **Konumuzun en önemli yanı işte bu noktadır:** Bir hüküm önermesi oluşturmak görüldüğü gibi çok kolay, fakat, yapılan önermenin nasıl bir ilişki kurduğunu kavramak ise hayli zordur. Diğer taraftan, önermelerdeki bu ilişkiyi açık seçik kavramamak, yarattığımız önermeyi yeterince anlamamak demektir. Bizim tarafımızdan yahut başkaları tarafından yaratılan önermelerin anlamını gereğince kavramak için onların hangi tip önermeler olduğunu tespit edebilmemiz ve onların nasıl sınıflandırıldığını bilmemiz gerekir.

Oyuna devam edelim: "**Ahmet çalışkandır.**" Cümlesindeki unsurlara yer değiştirerek ikinci bir hüküm elde edelim : "**Çalışkan olan Ahmet'tir.**" Bu iki cümle arasında anlam farkı var mıdır? Bir dilbilgisi öğretmeni bu soruya şu cevabı verecektir : "Bu iki cümle arasında bir anlam farkı vardır. İkinci cümlede vurgulanan "çalışkan" sözüdür. Dikkat çalışkan sözüne çekilmiştir."

Bu cevap doğru olmakla birlikte, bize iki cümle arasındaki anlam farkını açık ve seçik kavratmaktan uzaktır: Hüküm önermelerinin özelliklerini bilen bir mantıkçı ise bize şu açık bilgiyi verecektir: "**Ahmet çalışkandır.**" önermesinde **Ahmet**, "**çalışkanlar**" kümesinin bir elemanıdır, buna karşılık "**Çalışkan olan Ahmet'tir.**" cümlesinde Ahmet, "**çalışkanlar**" kümesinin tek elemanıdır, yani Ahmet'ten başka çalışkan yoktur. Görüldüğü gibi bu ikinci açıklama, birinci açıklamadan çok daha açık seçiktir. İkinci durumda iki önerme arasındaki anlam farkını çok açık bir şekilde anlarız ve anlatabiliriz. Bilimin amacı da aslında bundan ibarettir.

Öyleyse hüküm önermelerini tanımanın çok yararlı olduğunu ve onları öğrenmek, sonra da kullanmak için harcayacağımız çabanın boşa gitmeyeceğini söyleyebiliriz.

Bir önerme çok zaman bir isim cümlesidir. İsim cümleleri, kuruluş olarak aynı olsalar da **anlam yönünden** dört farklı önerme üretir:

- 1) Özdeşlik önermeleri (identité): "Ankara, Türkiye'nin başkentidir":
A=B
- 2) Dahil olma önermeleri (inclusion) : "Söğüt, bir ağaçtır.": $A \in B$
- 3) Aidiyet önermeleri (appartenance): "Namık Kemal şâirdir."
- 4) Nitelik belirten önermeler (Qualification): "Masa, dörtgendir."
"Masa, kahverengidir."

Bu durumda yazarken ve okurken, bir isim cümlesinin nasıl bir ilişki kurduğunu tespit etmemizde büyük bir yarar vardır: "Söğüt bir ağaçtır." cümlesi "Masa kahverengidir." cümlesiyle büyük bir benzerlik içinde olduğundan iki benzer **hüküm** karşısında olduğumuz duygusuna kolayca kapılırız. Halbuki bunlardan birincisi, bir **içerme ilişkisini**, ikincisi bir **niteleme** ilişkisini dile getirir. Bunlar ise bambaşka şeylerdir. Birincisinde bir **sınıflandırma** ikincisinde bir **betimleme** söz konusudur. **İşte önermelerde bu ince farkları gördüğümüzde onları kavramamız daha tam olacaktır. Bunları kavramayan bir edebiyat araştırmacısının yapacağı üslup incelemeleri ve tematik araştırmaların güvenilir olması beklenemez.**

Mantık bilimine göre ise iki fikir arasında mümkün olan ilişki tipleri biraz farklıdır:

- 1) Özdeşlik ilişkisi (identité)
- 2) Tam girişimlik (inclusion) (umum ve husus mutlak)
- 3) Ayrıklık (exclusion) (mübayenet)
- 4) Eksik girişimlilik (intersection) (umum ve husus min veçh)

İsim cümlelerini kurarken bu gerçeği hep göz önünde bulundurmalıyız. İsim cümlelerini çözümlerkenden de bu dört tipten hangisiyle karşı karşıya olduğumuzu mutlaka araştırmalıyız. Bu ise çok zaman oldukça dikkat isteyen bir iştir. Hangi tip isim cümlesiyle karşı karşıya olduğumuzu tespit etmek, anlamı kavramak yönünde dil bilgisi incelemesi kadar, hatta ondan da çok yarar sağlayabilir.

Eğer, hüküm bildiren önermeleri tanımanın ve incelemenin yararlı olduğuna sizleri inandırabildiysek, aşağıdaki önerme çeşitlerini inceleyiniz. **Ancak bunları ezberlemenin hiçbir faydası yoktur.** Bunu zaten matematik ve mantık derslerinde yapmıştınız. Aksine, bunları ezberlemez de bu tip önermeler hakkında geniş bilgi edinir, onları günlük hayatınızda karşınıza her çıktığında tanıma alışkanlığınızı geliştirir ve kullanırsanız, ayrıca adeta zevkli bir oyunmuş gibi onlarla yukarıda bizim yaptığımız gibi oynarsanız düşünme sanatında hiç de küçümsenmeyecek bir yol aldığınızı göreceksiniz.

Hükümlerin Sınıflandırılması:

Filozof Kant, hükümleri dört sınıfa ayırır, her sınıfı da tekrar üç alt bölüme ayırır:

- 1) **Nicelik** (Kemiyet / Kantite): **Konunun Kapsamıdır.** Bir hüküm, konunun yani öznenin bir elemanı hakkında, yahut birkaç elemanı hakkında veyahut bütün elemanları hakkında

verilebilir. Yani bir hüküm önermesinin öznesi, **tekil**, **tikel** yahut **tümel** olabilir:

- a) "Sokrates filozoftur." Önermesinde konu yani özne **tekil**dir.
- b) "Bazı insanlar şairdir." Önermesinde konu yani özne **tikel**dir.
- c) "Bütün insanlar ölümlüdür." Önermesinde konu yani özne **tümel**dir.

2) **Nitelik** (Keyfiyet / Kalite):**Konunun tasdik yahut inkar edilmesidir**: Bir hüküm, ya olumludur, ya olumsuzdur, ya da sınırlı olumludur:

a) "Taş ağırdır" Önermesi **olumlu**dur. Olumlu önermeler, sıfatı öznede tasdik eden önermelerdir. Kabul edilen bir tez içerir.

b) "Taş canlı değildir." Önermesi **olumsuz**dur. Olumsuz önermeler, sıfatı öznede inkar eden önermelerdir. Kabul edilmeyen bir tez içerir.

c) "Vicdan huzurunu yalnız doğruluk sağlar." Önermesi **sınırlı olumlu**dur, belirsizdir. Sınırlı olumlu önermeler, sıfatı öznede hem tasdik eder hem inkar eder.

3) **Yapı (Nisbet) : Hükümün yapısıdır**. Hükümler, şartlı olup olmamalarına bağlı olarak üçe ayrılır: Bir şarta bağlı olmayan önermelere **şartsız** önermeler denir. Bir şarta bağlı önermelere **şartlı** önermeler denir. Bazı önermeler ise alternatifli önermelerdir:

a) "İnsan konuşandır." Önermesi **şartsız önerme**dir.

b) "Güneş doğarsa gündüz olur." Önermesi **şartlı önerme**dir.

c) "Bir insan ya ölüdür ya diridir." Önermesi **alternatifli**dir.

4) **Kiplik (Sûret / modal)**: Bir hüküm ya olağanı ifade eder, ya zorunlu olanı ifade eder ya da bir ihtimali ifade eder:

a) "Yağmur yağıyor" Önermesi **bir olağan önerme**dir.

b) "Bir dairenin yarıçapları birbirine eşittir." Önermesi **zorunlu önerme**dir. Çünkü dairenin tanımı bunu zorunlu kılar.

c) "Mümkündür ki uzayda hayat vardır." Önermesi bir **ihtimal önermesi**dir.

Hüküm bildiren önermelerin başka tarzda yapılmış sınıflandırmaları da vardır. Bunlardan birisi nitelik ve niceliğine göre yapılan sınıflandırmadır. **Nitelik ve nicelik bir önermede birlikte ifade edilebilir**. Bu tip hükümler dört sınıfa ayrılır:

- 1) Tümel olumlu önermeler: Her A, B'dir.
- 2) Tümel olumsuz önermeler: Hiçbir A, B değildir.
- 3) Tikel olumlu önermeler: Bazı A'lar B'dir.
- 4) Tikel olumsuz önermeler: Bazı A'lar B değildir.

Önermelerin İşlemlerine Göre Sınıflandırılması:

Hüküm bildiren önermeler, işlemleri bakımından analitik (tahlilî) ve sentetik (terkibî) olmak üzere ikiye ayrılırlar:

- 1) **Analitik Önermeler:** Mantık dilinde olgusal içerikten yoksun önermelere analitik önermeler denir. Önermedeki sıfat, öznenin işlemi içinde bulunursa bunlara analitik hükümler ve önermeler denilir. Bu önermeler "A,A'dır" tarzında gösterilebilir. Analitik önermelerin doğruluğu ya da yanlışlığı gözlem ve deneye başvurmadan söylenebilir. Örnek: *Üçgen üç açılı bir şekildir. Bekar, evlenmemiş kişidir.*
- 2) **Sentetik Önermeler:** Sıfat öznenin işlemi içinde bulunmaz da dışarıdan eklenirse bunlara sentetik hükümler ve önermeler denir. Bu önermeler "A,B'dir" tarzında gösterilebilir. Sentetik bir önermenin doğruluğu ya da yanlışlığı ancak gözlem ve deneye başvurularak belirlenebilir. Örnek: *Ali çalışkandır. Doğruluk, iyidir.*

©<http://www.ege-edebiyat.org>